

Für Élise, de muze van Freinet

Alzijdige ontwikkeling door vrije expressie

Dit stuk maakte ik met Jimke Nicolai voor
Er waren vijf kleuren,
over creativiteit en kinderen,
het Jaarboek 2008 van de Janusz Korczak Stichting

1 Terug naar de bronnen

Waar A is, kan B niet zijn, heb ik van mijn wiskundeleraar geleerd. En dus kun je van scholen moeilijk verwachten dat ze, zoals de overheid wil, hun geschiedenisonderwijs herinrichten volgens de canon, dat ze het schoolleven organiseren als burgerschapsvorming, dat ze intensieve aandacht geven aan cultureel erfgoed en kunstzinnige vorming, dat ze in hun taalonderwijs geletterdheid en in hun rekenonderwijs gecijferdheid nastreven, kortom, dat ze een brede algemene ontwikkeling weer tot hun centrale onderwijsdoelstelling maken, als ze vervolgens vooral beoordeeld worden op makkelijk toetsbare reken- en taalopbrengsten, die aan dat hoofddoel slechts zijdelings bijdragen.

Als de school blijkbaar weer een rekentaalschrijfschool moet worden, komt vooral het vernieuwingsonderwijs onder druk te staan. Ook freinetscholen waar burgerschapsvorming en vrije expressie vanouds tot de kern, tot het wezen van het onderwijs behoren, zal men zijn knopen tellen, keuzen maken. Waar A is kan B niet zijn. De druk van ouders, management en inspectie is groot. Het is verleidelijk om mee te buigen. Toch maar wat minder tijd voor kunst en kunstzinnige vorming? Op de pabo's zijn dat inmiddels ook al vakken achter de streep, dus waar maken wij ons nog druk om?

Goeie vraag. Uitgangspunt voor herbezinning. Iedereen die hart heeft voor kinderen en de Muzen, moet soms even afstand te nemen van de waan van de dag, even terug in de tijd, terug naar de nog altijd frisse oerbronnen. Waar ging het eigenlijk om?

2 Het leven zelf

In 1959 publiceerde Freinet¹ een bundel columnachtige stukken over,

waaruit dit fragment:

¹ C. FREINET (1896-1966). Zie de biografie: M.BARRÉ, *Célestin Freinet, een pedagoog voor onze tijd*, Valthe 2006 (De Freinetbibliotheek 2).

Op 25 november tekende Jean-Jean, een nieuweling in onze klas,

deze vaas met bloemen; symbolisch voor een vorm van onderwijs dat wij al niet meer hoeven veroordelen: een dikbuikig, hol vat, gezwollen en misvormd door het opnemen van valse kennis, met als resultaat die zes skeletachtige sprieten, onvoldragen bloemen, ontluikende maar bij gebrek aan sap, zon en blauwe lucht verdorde knoppen. En dat moeten we dan uitleggen aan Jean-Jean. Maar die heeft, hoewel nog maar tien jaar, door zijn vaas met verschrompelde bloemen te vergelijken met de gedurfde en vrije tekeningen van zijn kameraadjes, zelf allang het armoedige van zijn eigen werk gevoeld.

Op 12 december maakte Jean-Jean ineens deze tekening; symbool van een nieuw begin naar werk, naar avontuur en naar het leven zelf. De verdorde knoppen hebben hun sap weergevonden; de mand is gevuld met sappig fruit; de gezichten tonen verrassing en de vreugde om het besluit tot vertrek, de stok in de hand, om de wereld te ontdekken².

Puntsgewijs licht ik een aantal opvallende zaken uit het commentaar bij de tekeningen:

1. Freinet is niet alleen geïnteresseerd in Jean-Jean's tekenkunst maar in diens totale persoonlijkheid.
2. Niet het tekenonderwijs op zich maar het totale onderwijs op de vorige school stelt hij verantwoordelijk voor de armetierige *vaas met bloemen*.
3. Evenzo: niet door Freinet's eigen tekenonderwijs komt de omslag naar die vrolijke *man en vrouw op reis*, maar door een totaal andersoortig onderwijs dat valt te typeren met woorden als: werk, avontuur, wereld, ontdekken, maar vooral die overal in zijn geschriften opduikende kernuitdrukking: *het leven zelf*.
4. En misschien wel het allerbelangrijkst: Jean-Jean spiegelt zich aan de werkelijkheid om hem heen, aan anderen, aan voorbeelden; hij staat open voor verandering, voor al of niet uitgesproken kritiek, voor zelfkritiek; en hij trekt zelf zijn conclusies, in een natuurlijk proces van zelfontwikkeling, dat Freinet meestal aanduidde als *proefondervindelijk verkennen*¹, een proces dat hier leidt tot een nieuw begin, een avontuur, vol verrassing en vreugde, een vertrek om de wereld te ontdekken. Anders gezegd, Jean-Jean's tweede tekening is een manifestatie van *vrije expressie*.

3 De vrije tekst als vrije expressie

In het Nederlandse onderwijs wordt met deze term meestal een bepaald soort expressie-onderwijs aangeduid, gekenmerkt door spontaniteit, plotselinge invallen, vrije en uitbundige

² C.FREINET, *Les dits de Mathieu*, Neuchâtel, 1959 (p 38/39).

¹ *Tâtonnement expérimental*.

vormgeving en improvisatie². Freinet gebruikte deze term, rond 1927, in eerste instantie alleen voor wat later de *vrije tekst* zou gaan heten. In de vrije tekst mocht je als kind onbevangen uiting geven aan wat erin je leeft, wat je denkt en voelt en hebt gedroomd, wat je hebt meegemaakt, wat je daarvan vindt. Met andere woorden: vrijheid van gedachte en vrijheid van meningsuiting. Vrijheid heeft hier behalve een artistieke en pedagogische ook een politieke lading, het gaat hier om kinderrechten.

Het spreekt dan ook vanzelf dat die ervaringen, gevoelens, dromen, ideeën, idealen, maar ook gedichten en sprookjes serieus worden genomen. Om te beginnen, ze worden voorgelezen, aangehoord en besproken: geen expressie zonder interactie. Een volgende stap is dat Freinet met zijn kinde³ren teksten ging drukken en via schoolkranten en bloemlezingen ging verspreiden: geen expressie zonder communicatie. Maar ook: geen communicatie zonder bezinning op de communicatiemiddelen of zonder respect voor de lezer. Dat wil zeggen: correct gespelde, helder en in persoonlijke stijl geformuleerde teksten, met een gevarieerde woordkeus, prettig leesbaar door een aantrekkelijke lay-out met mooie illustraties. Hier is dus sprake van een veelzijdige taalontwikkeling, gericht op echte geletterdheid, vanuit en door vrije expressie.

En zo krijgt de vrijheid van vrije expressie en vrije tekst gaandeweg ook een pedagogisch-didactische strekking. Niet altijd tot Freinet's genoegen overigens. Het ontging hem namelijk niet dat bij sommige navolgers de vrije expressie werd bedolven onder verschooning. En ook vandaag komt het te vaak voor dat de vrijheid zich beperkt tot de onderwerpskeuze en het schrijfmoment, maar dat voor het overige vrije teksten niet meer zijn dan opstapjes voor formeel en systematisch taalonderwijs dat even goed of misschien wel beter aan de hand van een taalmethode gegeven zou kunnen worden.

Vrije expressie in de fundamentele zin des woords is uit het zicht verdwenen, als we de kinderu⁴iting niet meer volstrekt serieus nemen, als de inhoud slechts vluchtig wordt aangeroerd, als de expressie niet uitmondt in een of andere vorm van niet-vrijblijvende communicatie.

4 De natuurlijke tekenmethode

Terug naar Jean-Jean. Misschien vindt een enkele lezer dat Freinet wel erg veel leest uit diens tekehingen. Te veel? Enig recht van spreken had hij wel.

Zo legde Freinet vanaf 1932¹ nauwgezet vast hoe zijn dochtertje Baloulette² vanaf het derde jaar, net als andere kinderen overigens, in een natuurlijk proces van proefondervindelijk verkennen, haar eigen *tekenschrift*³ uitvindt: spontane krabbels, de eerste uitingen van schriftelijke vrije expressie, waaruit zich later twee zelfstandige uitingsvormen zullen ontwikkelen. De ene lijn is dat op sommige momenten sommige krabbels abstraheren tot tekens die verwijzen naar woorden, naar klanken en letters worden, waarna het leren lezen voor het grijpen ligt. Op andere momenten gaan andere krabbels zich met elkaar verbinden tot wat Elise Freinet een *grafische eenheid*, de basis voor tekening en schilderij, zal noemen.

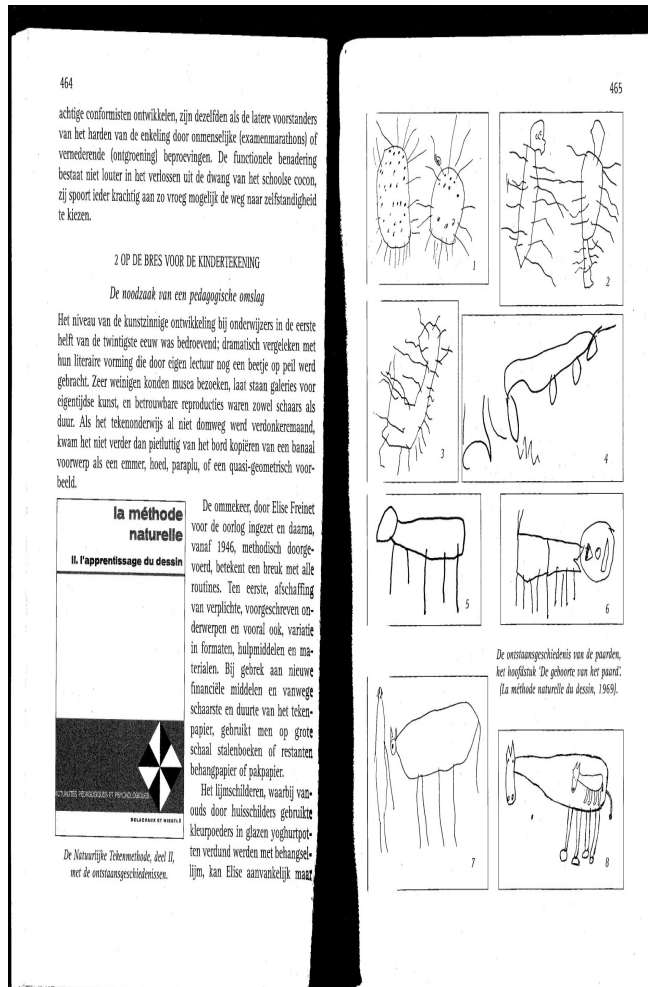
Ook die tweede lijn heeft Freinet diepgaand bestudeerd. Hij riep bevriende onderwijsmensen en

² Ongetwijfeld mede onder invloed van spraakmakende kunstenaarsgroepen als Cobra en Experimentelen: Appel, Corneille, Constant, Lucebert.

¹ Op deze ervaringen steunt zijn brochure *Méthode naturelle de lecture* (1947).

² Koosnaam (vaak verder verkort tot *Bal*) van het enige kind (1926-2007) van de Freinets. Ruim tien jaar geleden verschenen haar mémoires: MADELEINE BENS-FREINET, *Elise et Célestin Freinet. Souvenirs de notre vie*, Paris 1997.

³ Freinet gebruikt het woord *graphisme* dat zowel handschrift als tekentrant (zie ook §4) betekent.

tekenen, er met de kinderen over te praten, hun te laten tekenen, dat alles geordend per kind te documenteren en naar hem toe te sturen. Daarbij was zijn bedoeling allereerst dat juffen en meesters al doende zelf meer vertrouwen kregen in de natuurlijke ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen. En vervolgens leidde Freinet uit de vele honderden krabbels en tekeningen een reeks ontwikkelingsgeschiedenissen (*genèses*) af, die de natuurlijke voortgang in de vrije expressie demonstreren: de mens, vogels, huizen, auto's, paarden.

De bundeling⁴ van al die vrije uitingen kan nog steeds een bron van inspiratie zijn.

5 Het kind als kunstenaar

De rol van Elise Lagier-Bruno¹ binnen de ontwikkeling van de freinetpedagogie blijft vaak onderbelicht. Ten onrechte. Zelf onderwijzeres en beeldend kunstenaar gaf ze de

⁴ C. FREINET, *La méthode naturelle. II. L'apprentissage du dessin*, Neuchâtel 1969.

pedagogische publicaties van de freinetbeweging met haar houtsneden een fraaier en gezaghebbender aanzien. Maar vooral, door haar toedoen de vrije expressie een verdieping naar artistieke aspecten en een verbreding naar andere terreinen: naast de vrije tekst ontstonden het vrije tekenen, het vrije schilderen, het vrije musiceren, het vrije theater en poppenspel, en kregen ook schoolvieringen een artistieker karakter².

Meer dan Freinet, die vrije

ex pressie in de eerste plaats zag als de veruiterlijk van een ont wik kelingsproces, als de ontduiking van een persoonlijkheid en als een vitale daad, vroeg Elise aandacht voor het artistieke resultaat en waardering voor de artistieke kwaliteiten van de maker. Vanaf 1950 gaan er door een kinderredactie samengestelde bloemlezingen verschijnen van mooie, boeiende, opvallende teksten en illustraties uit de schoolkranten van een groeiend aantal freinetklassen. En Elise publiceert een bundel gedichten van kinderen van de Freinetschool in Vence onder de programmatische titel *Enfants-poètes* (1950), waarmee Elise aan kinderen het dichterschap, zoals Freinet hun eerder het burgerschap toekende.

Deze lijn trekt ze door met de oprichting

van het tijdschrift *Art Enfantin* in 1959, daarbij gesteund door gerenommeerde kunstenaars als

¹ Grappig: Elise (1898-1983) figureert vrijwel altijd zonder achternaam en Freinet zonder zijn voornaam Célestin waaraan hij een hekel had.

² In de BENP-brochures van de CEL te Cannes verschijnen van haar: *Le dessin libre*, 1938; *Le théâtre libre*, 1948; *Les fêtes scolaires*, 1948.

Jean Cocteau en Jean Dubuffet³. Het blad publiceert, zoals de titel al aangeeft, *kinderkunst*, : tekeningen, schilderijen, boetseer- en textielwerk, maar steeds vaker ook artikelen over kinderkunst, over kindertheater, beschrijving van ontstaansprocessen en evenementen. De naam wordt daarom uitgebreid tot *Art Enfantin et Créations*⁴. In 1963 wordt deze ontwikkeling, te omschrijven als de emancipatie van de kindertekening en de kinderkunstenaar, min of meer voltooid met de publicatie van een boek met en over kinderkunst⁵.

Inmiddels circuleren langs de scholen al enige tijd exposities van kinderwerk. Groepen kinderen luisteren regionale en landelijke freinetcongresen op met muzikale en theatrale optredens en er zijn altijd tekeningen, schilderijen, keramische sculpturen en textielwerken van kinderen te bewonderen. In 1955 exposeert het Onderwijsmuseum in Parijs schilderijen en tekeningen van een school in Kameroen, waarvan de directeur, Roger Lagrave, eerder onderwijzer was in Vence. Geïnspireerd door Elise, wist hij de kinderen van zijn school te brengen tot tekeningen en schilderijen die een synthese laten zien tussen persoonlijke kinderexpressie en de lokale volkskunsttraditie. Het verbluffende resultaat bracht Picasso tot de verzoeking: *deze kinderen hebben zich in één klap een grafische vrijheid verworven waarvoor ik jaren heb moeten knokken*.

6 De leraar als cultuuroverdrager

Omdat Elise vrije expressie allereerst als een artistieke aangelegenheid beschouwde, en ze het kind in zijn artistieke werk op één lijn stelt met de kunstenaar, eist ze voor de kindkunstenaar dezelfde artistieke vrijheid. Dat betekende behalve ten eerste vrijheid van onderwerp, ten tweede vrijheid van handelen en ten derde vrijheid van vormgeving.

Anders dan tegenwoordig betekende voor leraren uit die tijd haar eerste voorstel een radicale omslag. Als er al getekend werd, gebeurde dat naar opgegeven onderwerpen: het kopiëren van voorbeelden of objecten of zelfs een vorm van technisch tekenen.

Haar tweede voorstel zou misschien ook tegenwoordig sommige leraren te denken geven: knevel het creatieve proces niet al te zeer door roostereisen; dus niet alleen tekenen,

³ Schilder en beeldhouwer met grote belangstelling voor kunst van zwakbegaafden en kinderen. Bezoek met kinderen zijn *Jardin d'Email* in het Kröller-Müller-Museum op de Hoge Veluwe.

⁴ Het bestaat nog steeds en heet nu, wat bescheidener: *Créations*.

⁵ E. FREINET, *L'enfant artiste*, Cannes 1963.

schilderen en andere kunstzinnige activiteiten op vaste uren en allemaal tegelijk. Bied ruimte voor de plotselinge inspiratie. Geef alle kinderen een klein schetsboek waarin ze hun grafische invallen, maar ook een idee, een nieuw bedacht woord, een dichtregel vastleggen op het moment van de opwelling. Sta ze toe tijdens het luisteren naar bijvoorbeeld een spreekbeurt hun potlood over het papier te laten dwalen. Op andere momenten kunnen ze, puttend uit hun schetsboek, hun invallen uitwerken tot een schilderij.

Ook dan moeten ze zich vrij voelen en weten. Net als de moderne volwassen kunstenaars, naar wie Elise regelmatig verwijst om haar betoog kracht bij te zetten, is het kind vrij in materiaalkeuze, vormgeving, kleurbehandeling. Niet 'schoonheid' in de klassieke zin, of 'gelijkenis' met de objectieve werkelijkheid bepalen de waarde van het kinderkunstwerk, maar de echtheid, de mate waarin het kind erin slaagt zijn eigen stijl te ontwikkelen, en op overtuigende wijze uiting geeft aan zijn subjectieve beleving van zijn wereld.

Maar hoe krijgen we een kind zover? Of liever: hoe komt het kind zo ver? De rol van de leraar, zegt Elise, is in de eerste plaats voorwaardenscheppend door in materiële (ruimte, tijd, verf etc.) en in pedagogische zin (warme menselijkheid en een goede organisatie) het vrijheidsprincipe waar te maken, waardoor het kind zelf de maker van zijn eigen vorming wordt:

In de leertijd van zijn leven is het kind dus zelf hoofdrolspeler in het onderwijsproces. De vrije expressie is de betrouwbaarste pedagogie om de diepste verlangens tot basis te maken van persoonlijke kennisverwerving en ervaringsgericht leren.

In het tekenen waar het hier over gaat, beslist het kind zelf over het spel van zijn potlood of penseel en over de te behandelen onderwerpen. Het geeft de vrije loop aan zijn verstandelijke, emotionele en manuele invallen en daardoor komt het dat het zich heel snel een persoonlijke stijl eigen maakt die zijn wezenskenmerk vormt¹.

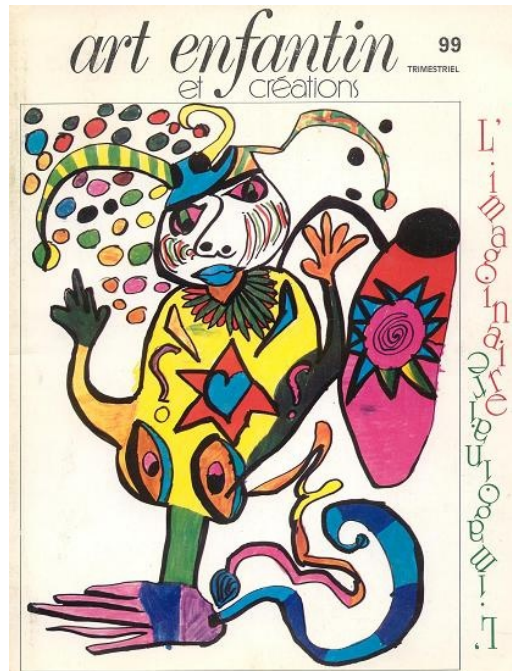
Voor begaafde kinderen is dit een vanzelfsprekende weg die ze zelfstandig bewandelen. Soms kan het zelfs te gemakkelijk gaan, worden ze gemakzuchtig, gaan ze zich herhalen, vervallen ze in clichés en kitscherigheid. Dan moet de leraar kritisch durven zijn, beter: de leerlingen prikkelen tot zelfkritiek, ze uitdagen door andere, veeleisender technieken en materialen aan te bieden.

Minder begaafde kinderen of kinderen die in hun kleuter- en onderbouwtijd de prachtigste dingen maakten, maar later (Elise heeft het over de tien tot veertienjarigen) hun durf en zelfvertrouwen verliezen, vragen om een andersoortige begeleiding. Blader met hen hun schetsboek door. Wijs ze op de spannende, verrassende krabbels die ze eerder maakten: veelbelovende elementen voor een werk op groter formaat. Of juist omgekeerd: geef kinderen die de leegte van zo'n in hun ogen onafzienbaar wit vel niet aankunnen, gekleurd papier van

¹ ELISE FREINET, *Dessins et peintures d'enfants*, Cannes 1962 (BEM 16) (geciteerd uit de internetversie, p 4). Een bundeling causerieën voor leraren. Een hartstochtelijk en met veel kunsthistorische uitstapjes en praktische onderwijstips onderbouwd pleidooi voor vrije expressie binnen het kader van een brede algemene vorming.

kleiner formaat. Vooral oudere

leerlingen moeten af

van het idee dat hun werk een goed gelijkende kopie van de werkelijkheid dient te zijn. Breng ze door middel van reproducties, kleine monografieën, dia-reeksen, films (en tegenwoordig dvd's) in aanraking met moderne kunst.

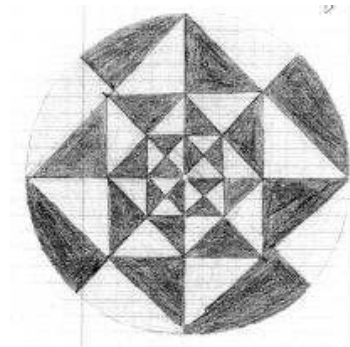
In diverse nummers van *Art Enfantin* laten Elise en haar collega's de resultaten van deze aanpak zien. Onder het motto *ik kies Van Gogh* of *ik kies Picasso* of *ik kies Matisse* enzovoorts, slagen kinderen erin hun artistieke inzinking te overwinnen, eerst nog vrij dicht bij hun held blijvend, maar gaandeweg steeds meer op eigen benen, en weten ze, gestimuleerd door hun leraar, hun eigen stijl, en daarmee zichzelf, te hervinden.

Een leraar die van zichzelf vindt dat ie 'niet goed kan tekenen', zou bereid moeten zijn om zelf, langs de weg van proefondervindelijk verkennen, dit proces aan den lijve te ondergaan. De vrije expressie-aanpak vraagt volgens Elise om juffen en meesters met kennis en vaardigheid op musisch terrein, om leraren met *cultuur*. Dat wil zeggen, een brede algemene ontwikkeling, en meer in het bijzonder op het terrein van kunst en cultuur. Niet het soort geleerdheid waarmee je tv-quizen wint, zo zegt Elise, maar een eruditie die misschien eerder te typeren is als een houding, als ontvankelijkheid, wijsheid, goede smaak, als een niet te stillen nieuwsgierigheid.

De leraar is cultuurdrager en cultuuroverdrager.

7 Wiskunst

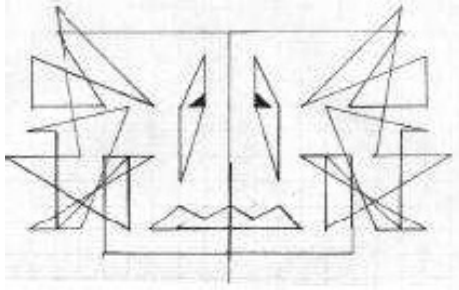
Vanaf begin jaren zeventig publiceert de inmiddels 86-jarige en nog

altijd actieve freinetveteraan Paul Le Bohec over zijn bèta-activiteiten met kinderen, daarbij

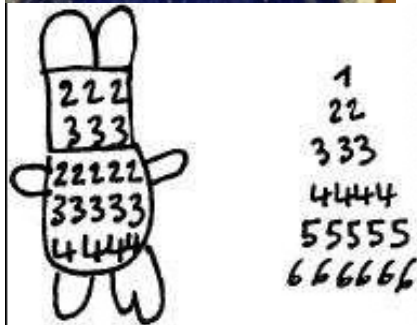
uitgaande van Freinet's visie op het proefondervindelijk verkennen en geïnspireerd door Elise's veelomvattende opvattingen over vrije expressie.

Het gaat hierbij om reken-, wis- en natuurkundige

experimenten en onderzoekjes, die een beroep doen op inventiviteit, creativiteit en artisticeiteit en inmiddels onder allerlei namen bekend staan: wiskundecreaties, rekenverhalen, mathematische expressie, vrije mathematische tekst, maar misschien is *wiskunst* mooier, in elk geval handzamer. Bovendien is daarmee, in de geest van Elise, de logische verbinding gelegd met bestaande kunstvormen als architectuur, de grafiek van Escher, abstracte kunst (Mondriaan), geometrische kunstvormen (keltische en arabische decoraties), computerkunst.

Deze wiskunst betekent een welkome uitbreiding van de vrije expressie: van vrije tekst, via vrij tekenen en schilderen, vrij theater, vrij musiceren naar vrije wiskunst die een plaats krijgt binnen Levend Rekenen¹. Een welkome uitbreiding omdat zo de kloof tussen de zogeheten luxe-vakken van de kunstzinnige vorming en de zogeheten noodzakelijke vakken als rekenen en wiskunde wordt gedicht.

8 Een alzijdige vorming

¹ Deze aanduiding voor vernieuwend rekenonderwijs, gericht op wiskundige geletterdheid of gecijferdheid, raakt langzamerhand ingeburgerd in jenaplan- en freinetscholen.

Nog eenmaal terug naar Jean-Jean. Freinet beschouwt

Jean-Jean's persoonlijke tekenontwikkeling als een facet van het totale schoolleven, dat in het teken staat van vernieuwing, avontuur, vertrek, werk, leven. Zonder een dergelijk pedagogisch klimaat is individuele vrije expressie zo goed als onmogelijk. En omgekeerd, de vrije expressie van kinderen en hun leraren bezielt het schoolleven, stuwt de ontwikkelingen op, leidt tot allerlei ontdekkingen in de natuurlijke en sociale omgeving, tot zelfinzicht. Onderwijs doen ze nieuwe kennis op en oefenen ze allerhande vaardigheden.

Een mooi voorbeeld daarvan biedt De Fonkelsteen in Zaltbommel. Als de leerlingen van die school creatief aan de slag gaan met afval dat ze hebben gevonden aan de strandjes langs de rivier, ruikt heel het atelier naar lijm en bier. De vele bierblikken die de kinderen vonden, samen met lege plastic flessen, kurken (die blijven altijd drijven), inspireren tot een gezamenlijk kunstwerk van afvalmateriaal. Tape, lijmpistolen, nietapparaten, binddraad - op alle mogelijk manieren maken de kinderen onder begeleiding van hun leraar blikken biermannen en andere fantastische creaties. Er wordt gesproken over zwerfafval, natuurlijk worden de kinderen zich bewust van de troep in hun omgeving, er wordt heel wat af gerecycled tijdens de middag, en ondertussen ontwikkelen en oefenen de kinderen door zelfontdekking of door instructie van leraar of medeleerling heel wat technische vaardigheden en inzichten. De kunstwerken mogen er na afloop zijn en worden in de vitrines gepresenteerd aan bezoekers en medeleerlingen.

Waar A is kan B niet zijn. Zeker niet als ze elkaar ook nog beconcurreren. Maar waar A en B een innige relatie aangaan, vormen ze een vrolijk stel: *symbool van een nieuw begin naar werk, naar avontuur en naar het leven zelf. De verdorde knoppen hebben hun sap weergevonden; de mand is gevuld met sappig fruit; de gezichten tonen verrassing en de vreugde om het besluit tot vertrek, de stok in de hand, om de wereld te ontdekken*

Ter voorbereiding op het congres (in 1959) van zijn beweging over de plaats van de kunstvakken in het onderwijs, publiceerde Freinet een artikel¹ over *de alzijdige ontwikkeling door vrije expressie in de kunstzinnige vorming van kinderen en jongeren*. Daaruit tot slot deze aansporing, die bijna vijftig jaar later nog niets aan actualiteit heeft verloren:

Binnen deze levende samenhang, waarbij geen enkele discipline kan worden losgemaakt uit het totale onderwijsvraagstuk, moeten we nagaan hoe de gewenste kunstzinnige vorming kan helpen bij de ontplooiing en rijping van de andere begaafdheden om maximaal bij te dragen aan de

¹ C.FREINET, *La formation générale par l'expression libre dans l'éducation artistique des enfants et des adolescents*, in: Supplement bij l'Éducateur nr 9, februari 1959.

alzijdige ontwikkeling van het kind, van de mens, die morgen met zelfvertrouwen de veeleisende problemen van de hedendaagse beschaving tegemoet zal treden.